

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
رتیل جامع علوم انسانی
ویژہی تربیت اخلاقی

سلمان حبیبی^۱

اخلاق در قرآن: (جلد ۱-۳)

محمدتقی مصباح یزدی، قم، مؤسسه‌ی آموزش و پژوهشی امام خمینی رحمته، چاپ اول، ۱۳۸۴، ۳۶۷، ۳۰۴ و ۴۱۶ صفحه، وزیری.

مجموعه‌ی حاضر، که در سه جلد تدوین شده است، به بحث درباره‌ی اخلاق الهی، فردی و اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم می‌پردازد.

این مجموعه در چهار بخش تنظیم شده است: بخش اول و دوم، تحت عناوین مفاهیم و کلیات و اخلاق الهی، در جلد نخست گنجانده شده و بخش سوم، تحت عنوان اخلاق فردی، در جلد دوم و بخش چهارم، تحت عنوان اخلاق اجتماعی، در جلد سوم درج شده است. در بخش اول، ابتدا اصول موضوعه در علم اخلاق بیان می‌گردد که براساس آن، انسان مختار و دارای مطلوب نهایی است و تلاش او در وصول به هدف و کمال مؤثر می‌باشد. آن گاه ویژگی‌های مفاهیم اخلاقی مورد بحث قرار گرفته و انتزاعی و ارزشی بودن مفاهیم اخلاقی و رابطه آنها با فعل اختیاری تبیین شده است. مفاهیم عام اخلاقی در قرآن کریم مانند خیر و شر، نور و ظلمت، حق و باطل، برّ و فجور و مفهوم تقوا و رابطه‌ی آن با نیکی و مفاهیم عام اخلاقی مانند صبر، احسان، عدل و ظلم نیز در ادامه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. تفاوت نظام اخلاقی اسلام با دیگر نظام‌ها از نظر جهان‌بینی و تفسیر مفهوم سعادت، اساس

۱. دانش‌آموخته‌ی حوزه‌ی علمیه‌ی قم، پژوهشگر و کتاب‌شناس.

ارزش اخلاقی در اسلام و نقش نیت و ایمان در فعل اخلاقی، راه تحصیل ارزش‌های اخلاقی، عوامل کلی سقوط اخلاقی و نقش نفس، دنیا و شیطان در آن، دسته‌بندی مسائل اخلاقی در قرآن و مفهوم قلب و کارکردهای اخلاقی آن از دیگر مندرجات بخش نخست کتاب می‌باشد. در بخش دوم، تحت عنوان اخلاقی الهی، رابطه‌ی انسان با خداوند در قرآن کریم تصویر شده و ضرورت معرفت خداوند و عوامل ایجاد این معرفت، موانع معرفت الهی، آثار معرفت انسان به خدا در اعمال اخلاقی و آثار روانی و رفتاری، معرفت به افعال الهی در خضوع و اطاعت انسان‌ها به خداوند متعال و داشتن خوف و رجا به ذات اقدس الهی بیان گردیده است. در این بخش از کتاب، نویسندگان راه‌های خداشناسی را مطرح کرده است و تقلید نکردن در آن را مورد تأکید قرار می‌دهد.

در بخش سوم از این مجموعه، رابطه‌ی انسان با خودش یا همان اخلاق فردی از دیدگاه قرآن کریم مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است و مفهوم رابطه‌ی انسان با خودش، با توجه به ویژگی‌های نفسانی و ابعاد نفس انسانی، انگیزه‌های اصلی نفس مانند حب به بقا، کمال‌خواهی، لذت‌جویی، سعادت‌خواهی و جلوه‌های گوناگون آنها بیان می‌شود. در این بخش، همچنین به ضرورت بیداری از غفلت و توجه به حقیقت انسانی اشاره شده و آثار زیان‌بار قدرت‌طلبی در نفس انسان و عوامل شدت یافتن حس قدرت‌طلبی از دیدگاه قرآن بررسی گردیده است. میل به جاودانگی و بقا نیز یکی از ابعاد نفس انسانی و مبانی رابطه‌ی انسان با خود (اخلاق فردی) عنوان گشته که در این زمینه نیز آیاتی از قرآن کریم به صورت اجمالی شرح داده شده است. لذت‌طلبی و سعادت‌خواهی در قرآن، همراه با ذکر نمونه‌ها و مصادیق آن مانند خوردن و آشامیدن، غریزه‌ی جنسی و ازدواج، لباس، مسکن و گرایش به زینت و زیور دنیا، مال و فرزند و... و لزوم رعایت اعتدال و حدود اخلاقی در زمینه‌ی آنها، نقش عواطف و احساسات در اخلاق فردی و کنترل آنها نیز از دیگر مباحث مطرح‌شده در بخش سوم کتاب است. در بخش چهارم و پایانی کتاب، اخلاق اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم مورد بحث و بررسی قرار گرفته و ضمن بیان کلیاتی درباره‌ی اهمیت زندگی اجتماعی و ارزش و اعتبار جامعه در قرآن کریم، ملاک‌های کلی اخلاق اجتماعی و اصول حاکم بر آن مانند اصل عدل، اصل احسان، اصل تقدم

مصالح معنوی بر منافع عادی و رعایت اولویت‌ها بیان شده و تأکید بر خانواده در اسلام و رابطه‌ی فرزندان با والدین، توصیه‌های ویژه‌ی قرآن کریم در احسان به پدر و مادر، روابط همسران، احکام حقوقی و اخلاقی خانواده و راهکارهای تحکیم تدریجی خانواده و آسیب‌شناسی آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در ادامه‌ی این بخش، به اهمیت جامعه و روابط اجتماعی از دیدگاه قرآن کریم اشاره شده و توجه قرآن به عواطف اجتماعی، همبستگی اجتماعی، مفهوم و مصادیق ولایت برای کنترل نظام اجتماعی، ضرورت ایجاد عدالت در جامعه در همه‌ی ابعاد آن و ریشه‌کنی ظلم، توجه قرآن به واژه‌ی حق و احترام به انواع حقوق اجتماعی، طبیعی و الهی، مفهوم اصلاح و افساد اجتماعی، نشانه‌ها و شرایط جامعه‌ی صالح، توجه به معنای اجتماعی و حفظ نفوس افراد جامعه، کنترل حقوقی و اخلاقی، وفای به عهد و ادای امانت در جامعه اسلامی، آداب معاشرت اجتماعی، ارزش‌ها و اخلاق اسلامی درباره‌ی اموال و گفت‌و شنود با مردم، طرز برخورد با رفتارهای غیراخلاقی دیگران و اخلاق بین‌المللی مورد بحث و بررسی قرار گرفته و آیاتی از قرآن کریم در این موارد به صورت اجمالی تشریح گردیده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

اخلاق و تربیت اسلامی

محمدتقی رهبر و محمدحسن رحیمیان، تهران، انتشارات سمت، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳، ۱۵۸ صفحه، وزیری.

در کتاب حاضر، که به عنوان متن و منبع درسی و آموزشی در «اخلاق و تربیت اسلامی» برای دانشجویان تمام رشته‌های دانشگاهی تدوین شده، مباحث مهم تربیتی در آموزه‌های اسلامی به صورت اجمالی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

تأکید نویسندگان کتاب بر روش‌های تربیتی قرآن کریم می‌باشد و مبانی و ابعاد تربیت قرآنی را با استفاده از آیات تربیتی قرآن در زمینه‌های مختلف انسان‌شناسی و عوامل تربیت تبیین نموده‌اند. در ابتدای کتاب، کلیاتی از تربیت و نسبت آن با تعلیم و اخلاق بیان شده و تربیت و اخلاق در قرآن، جایگاه مهم تربیت و اخلاق در اسلام و نقش تربیت و اخلاق در ساختار شخصیت انسانی مورد بحث قرار گرفته است. آن‌گاه در فصل دوم، به ضرورت انسان‌شناسی و توجه به حقیقت تربیت پرداخته شده و اهمیت شناخت انسان و قوای نفس و گرایش‌های مثبت و منفی آن، جلوه‌های نفس در قرآن، حقیقت تربیت اسلامی، مفهوم تربیت از دیدگاه دیگر مکاتب فکری و امکان تربیت‌پذیری انسان مورد کندوکاو قرآنی قرار گرفته و محور بحث تربیت انسان و شناخت ابعاد مختلف درونی او دانسته شده است. مبانی تربیت اسلامی، به ویژه مبانی اعتقادی تربیت و توجه به فطرت و کرامت انسانی، عناوین مباحث فصل بعدی می‌باشد؛ از نظر نویسندگان، براساس آیات قرآن، اصول تربیت قرآنی، فطرت و کرامت انسان است. هدف از تربیت در اسلام، در رسیدن انسان به یقین شهودی، تکامل عقل و قلب و اجرای عدل و قسط، اصول تربیتی اسلام و توجه به نیت و اختیار و آزادی انسان‌ها در انجام فعل اخلاقی و تکلیف مسئولیت آنها در این زمینه، از مباحث فصل بعدی کتاب می‌باشد که در این زمینه نیز نویسندگان

براساس آموزه‌های اسلامی، به بحث درباره‌ی ضرورت تزکیه نفس و تداوم و پویایی تربیت می‌پردازند.

در فصل ششم، ابعاد تربیت بیان شده و ضرورت پرورش جسمانی، عقلانی و احساسات و عواطف و توجه همزمان به این امور مورد تأکید قرار گرفته و موانع رشد عقلانی و لزوم پرورش حس حقیقت‌جویی، تعدیل عواطف انسانی، پرورش حس زیبایی و اخلاقی، تربیت اجتماعی و توجه به حس پرستش مورد تجزیه و تحلیل قرآنی و روایی قرار گرفته است. در این‌باره، نویسنده به اهمیت روابط اجتماعی انسان‌ها اشاره کرده و ابعادی از تربیت اجتماعی در اسلام را بررسی نموده است. راهبردهای تربیتی اسلام مانند معرفی مربی و اسوه‌ی کامل اخلاقی و تربیتی مانند پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان علیهم‌السلام، مجاهده با نفس، احکام و شرایع، روش عقلانی در تربیت (استفاده از حکمت و علم)، موعظه، تبشیر و انذار، امر به معروف و نهی از منکر و همچنین مراحل و محیط تربیت مانند حساسیت تربیت در دوران کودکی و نوجوانی، جوانی و میانسالی و تأثیر محیط بر تربیت مانند محیط خانه و محیط‌های آموزشی و اجتماعی، از مباحث پایانی کتاب است، در پایان هر فصل، پرسش‌هایی از محتوای فصل مربوط، به منظور خودآزمایی دانشجویان مطرح شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

رسالت اخلاق در تکامل انسان

سیدمرتضی موسوی لاری، قم، بوستان کتاب، چاپ پنجم، ۱۳۸۶، ۴۵۶ صفحه، وزیری.

این کتاب، پژوهشی قرآنی و روایی درباره‌ی رابطه‌ی اخلاق و رسیدن انسان به کمال است.

در این نوشتار، با استفاده از آموزه‌های اسلامی، ضمن بحث از مبانی اخلاق و تربیت در اسلام، دستورالعمل‌های قرآن و سنت برای رسیدن انسان‌ها به کمال و شخصیت انسانی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در ابتدای کتاب، نویسنده بر ضرورت تزکیه‌ی نفس و آثار آن تأکید نموده و نقش پاک بودن نفس و فطرت انسانی را برای پذیرش کمال و دور شدن از جنایت و فساد فردی و اجتماعی بررسی کرده است. در ادامه، نویسنده به اهمیت عقل و وجدان در بیدار شدن فطرت و گرایش به اخلاق و در نتیجه، رسیدن به کمال اشاره کرده و معیار ارزش و فعل اخلاقی را در تکامل شخصیت انسان‌ها مهم دانسته و اصالت در تربیت را رسیدن به کمال روحی در انسان‌ها ارزیابی کرده است. در این باره، وی به ایمان و عقل در تکمیل شخصیت انسان اشاره و رابطه‌ی هدف با رشد شخصیت را تبیین می‌نماید. وی گردش زندگی انسان را بر محور تکالیف و ظایف فردی و اجتماعی او دانسته است و نقش ایمان در وظیفه‌شناسی افراد و همچنین مراتب وظیفه‌شناسی و ارتباط آن با عبادات را بیان می‌کند. وی ایمان را مایه‌ی آرامش واقعی دانسته و تسلیم و رضا در برابر تمام حوادث و رنج‌های زندگی را ثمره‌ی ایمان ارزیابی کرده است. در بخش دیگری از کتاب، نویسنده به بحث درباره‌ی ابعاد مختلف اخلاق اجتماعی پرداخته و اهمیت ارتباط و پیوندهای اجتماعی را در اسلام منعکس کرده است. در همین زمینه، وی بر نقش اخلاق اجتماعی در گسترش فرهنگ نیکوکاری در جامعه پرداخته و ملاک محبوبیت انسان‌ها نزد خداوند را خدمت به خلق دانسته است. وی

ناسپاسی از نعمت‌ها و خدمات دیگران را سبب فساد اجتماعی دانسته و قدردانی از نعمت و خدمت را عامل مهمی در تحرکات اجتماعی عنوان کرده است. اهمیت صبر و تلاش در ساختن دنیا و آخرت و رسیدن به کمال و پیروز شدن بر مشکلات، مبحث بعدی کتاب می‌باشد که در آن کارکردها و آثار صبر و شکیبایی در امور تبیین گردیده است. نویسنده، عزت و شرافت واقعی را بی‌نیازی از دیگران عنوان کرده و عوامل عزت‌بخشی در اسلام و مفهوم عزت در آموزه‌های اسلامی را بیان نموده است. در این زمینه، بر پرهیز از خواری در اسلام تأکید کرده و آن را منافی با کمال انسان دانسته و ترجیح نیازهای روحی بر مادی را نیز مورد تأکید قرار داده و پرورش روح بی‌نیازی را از عوامل رسیدن به کمال دانسته است.

در بخش‌های بعدی کتاب، نویسنده به آفات غرور و آثار تخریبی آن در انسان، ضرورت تقویت اراده و اعتماد به نفس در رویارویی با مشکلات و پذیرش مسئولیت‌های بزرگ، لزوم دقت در معاشرت‌ها و دوستیابی‌ها و پرورش همزمان خوف و رجا در زندگی برای رسیدن به کمال نسبی اشاره نموده و آیات و روایات متعددی در این زمینه شرح داده و بررسی کرده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

زندگی در پرتو اخلاق

ناصر مکارم شیرازی، قم، انتشارات سرور، چاپ هفتم، ۱۳۸۸، ۲۶۱ صفحه، رقعی. پژوهشی در زمینه‌ی ضرورت وجود اخلاق در ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی بشر است.

در این نوشتار، با توجه به اوضاع بد مردم جهان در قرن کنونی، طغیان روح سرکش بشر و گسترش انواع ظلم و جنایت در سراسر جهان، به ضرورت پرورش و توسعه‌ی اخلاق در جوامع انسانی پرداخته شده و تنها راه برون‌رفت از انواع ظلم‌ها و جنایت‌های اسفبار در جهان، گرایش به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی عنوان شده است. نویسنده، با بهره‌گیری از منابع معتبر اسلامی و آموزه‌های قرآن و سنت، ضمن بیان اهمیت اخلاق و تربیت در اسلام و دستورهای مؤکد معصومان علیهم‌السلام درباره‌ی تهذیب نفس و بیان آثار شگرف آن، مهم‌ترین اصول اخلاق را از دیدگاه حکمای علم اخلاق مورد بحث و بررسی قرار داده و بایسته‌های رسیدن به تهذیب اخلاقی را بیان کرده است. وی نخستین گام برای تهذیب نفس را کنترل زبان و پرهیز از انواع گناه‌های زبانی دانسته و دروغ را بزرگ‌ترین آفت زبان و در نتیجه، بزرگ‌ترین آفت نفس و روح انسان‌ها برشمرده و آثار معجزه‌آسای راست‌گویی و آفات دروغ‌گویی و راه‌های درمان این رذیله‌ی مهم اخلاقی را بیان کرده است. وی دروغ را منشأ بسیاری از گناهان دیگر دانسته و موارد مجاز دروغ را بررسی کرده است و معیار و مصداق توریه را نیز بیان می‌نماید.

در ادامه، وی به گناه بزرگ غیبت اشاره کرده و خطرات بزرگ غیبت را برای نفس و سقوط اخلاقی افراد برشمرده و آثار سوء فردی و اجتماعی غیبت را متعدد دانسته و حدود و کیفیت وقوع غیبت و موارد جواز آن را نیز بیان کرده است. سوء ظن و بدگمانی، یکی دیگر از رذایل اخلاقی می‌باشد که در این زمینه نیز

به آفات آن اشاره کرده و زبان‌های فردی و اجتماعی آن را بررسی کرده است. وی راه‌های مبارزه با سوءظن را نیز بیان نموده است و ایمنی در برابر گمان بد را شرط وجود اجتماع سالم دانسته و گسترش اخلاق فردی و اجتماعی را نویددهنده‌ی جامعه‌ی مطلوب ارزیابی کرده و تأکید اسلام بر مسائل اجتماعی را به تصویر کشیده است. نویسندگان از وظایف و رهبانیت را در اسلام ممنوع دانسته و نمونه‌هایی از پویایی و تلاش و نشاط اجتماعی را در اسلام بیان نموده است و رهبانیت در تفکرات مسیحی را مورد نقد قرار می‌دهد. در این باره، به معرفی واحدهای اجتماعی مانند نژاد، منطقه‌ی جغرافیایی و ایدئولوژی اشاره کرده است و ضرورت تحکیم پیوندهای اجتماعی را در اسلام مورد تأکید قرار می‌دهد. وی ایجاد جامعه‌ی واحد جهانی را یکی از اهداف مهم اسلام برشمرده و رسیدن به وحدت فکری را موجب تعالی جامعه‌ی اسلامی و مسلمانان دانسته و رشد اخلاقی و ترک خشونت را در سایه‌ی وحدت در دسترس می‌داند، راه تسخیر دل‌ها به وسیله‌ی گسترش اخلاق فردی و اجتماعی و رابطه‌ی اخلاق و تربیت از دیدگاه قرآن و روایات، از مباحث پایانی این نوشتار می‌باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نظام اخلاقی اسلام: تفسیر سوره‌ی حجرات

جعفر سبحانی، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۸۰، ۲۱۶ صفحه، رقعی.

تفسیری فشرده از سوره‌ی مبارک حجرات و تبیین مباحث اخلاق فردی و اجتماعی مندرج در این سوره است.

در این پژوهش، ضمن بررسی اهمیت و ضرورت اخلاق و نقش آن در کنترل فرد و تعادل اجتماعی، به بحث درباره‌ی عوامل کنترل‌کننده‌ی غرایز انسانی مانند علم و دانش و تزکیه‌ی نفس پرداخته شده و تربیت بدون مذهب و تعلیم بدون تزکیه باعث تخریب انسان و اجتماع دانسته شده است. در ادامه، نویسنده به ضرورت اخلاق متکی به مذهب اشاره کرده و اخلاق بدون مذهب را اخلاق انتفاعی نامیده که در غرب رایج است. وی ضمن بیان رسالت اخلاقی اسلام، به امتیازهای اخلاق اسلامی و لزوم نهضت اخلاقی در جوامع کنونی نیز اشاره نموده و به تفسیر سوره‌ی مبارک حجرات و پیام‌های مهم اخلاقی در این سوره پرداخته است. وی ابتدا به اهداف این سوره از نظر اخلاقی اشاره کرده و پرداختن به انضباط اسلامی، متانت در سخن گفتن، گناه شایعه‌سازی، مصونیت پیامبر اسلام ﷺ از خطا و گناه، صلح پایدار و لزوم مبارزه با ستمگران، تقویت برادری اسلامی، احترام به شخصیت مسلمان، ممنوعیت عیب‌جویی از دیگران، پرهیز از نامیدن افراد با اسامی و القاب زشت، پرهیز از بدبینی به دیگران، کنجکاوی نکردن در اسرار و زندگی شخصی مردم، پرهیز از بدگویی پشت سر دیگران و بیان معیارهای برتری افراد در مقایسه با یکدیگر و منع تبعیض نژاد در اسلام را از مهم‌ترین پیام‌های اخلاق فردی و اجتماعی مندرج در سوره‌ی حجرات عنوان کرده است. نویسنده سوره‌ی حجرات را اخلاقی‌ترین سوره‌ی قرآن نامیده که مهم‌ترین فضایل و رذایل اخلاقی در آن به

صراحت بیان گردیده است. وی همچنین به اسلام و ایمان و فرق میان این دو در قرآن، با توجه به محتوای سوره‌ی حجرات پرداخته و ایمان را بالاتر از اسلام ارزیابی و نسبت بین آن دو را بیان کرده است. در بخش دیگری از کتاب، نویسنده به علم بی‌پایان خداوند متعال و احاطه‌ی او بر امور غیبی اشاره نموده و دلایل وجود چنین علمی برای خداوند متعال را از نظر عقلی و نقلی بررسی کرده است. وی بزرگ‌ترین نعمت خداوند به بشر را هدایت کردن آنان به سوی ایمان دانسته و آیات انتهایی سوره‌ی حجرات را درباره‌ی نعمت‌های معنوی الهی و آگاهی پیامبر اسلام ﷺ و معصومان علیهم‌السلام از غیب، با اذن الهی را بررسی نموده است. نویسنده، ضمن تفسیر آیات اخلاقی سوره‌ی حجرات، به شأن نزول برخی از آیات نیز در این‌باره اشاره کرده و دیدگاه‌های برخی از اندیشمندان غرب و علمای اخلاق و روان‌شناسی را نیز در تبیین محتوای آیات درج کرده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مبادی اخلاق در قرآن: تفسیر موضوعی قرآن کریم (جلد دهم)

عبدالله جوادی آملی، تنظیم و ویراستاری حسین شفیعی، قم، مرکز نشر اسراء، چاپ دوم، ۱۳۷۸، ۳۸۲ صفحه، وزیری.

بررسی مبانی و اصول حاکم بر اخلاق، با استفاده از آموزه‌های قرآن و سنت است. در این کتاب، که حاصل تدوین دروس تفسیر موضوعی «آیت‌الله جوادی آملی» می‌باشد، مهم‌ترین مباحث اخلاقی و فلسفه‌ی اخلاق، با تأکید بر دیدگاه‌های قرآنی، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

مباحث کتاب در چهار بخش تنظیم شده است: در بخش نخست، رابطه‌ی جهان‌بینی و اخلاق مورد بحث و بررسی قرار گرفته و تأثیر متقابل جهان و اخلاق بر یکدیگر، خاستگاه احکام اخلاقی، راه‌های رسیدن انسان به کمال از دیدگاه قرآن کریم و دیدگاه قرآن کریم و حکمای مسلمان، به ویژه ملاصدرا، درباره‌ی سعادت روح و بدن انسان در پرتو اخلاق و التزام به ارزش‌های اخلاقی تبیین می‌گردد. نویسنده در این‌باره به تبیین بایدها و نبایدهای اخلاقی، منشأ کلی بودن اصول اخلاقی و تجربی بودن آنها و تحلیل قضایای اخلاقی نیز پرداخته است. در بخش دوم کتاب، وی به نسبت انسان و اخلاق پرداخته و ریشه اخلاق‌گرایی انسان و گردش توحیدی وی به اخلاق فاضله، تغییرپذیری خلق انسانی در پرتو انجام افعال اخلاقی از دیدگاه قرآن و فلاسفه، تأثیر و تأثر اخلاقی از نظر تکوینی، زمان ظهور فضایل و رذایل اخلاقی، جاودانی اخلاق با تبیین علمی و عقلی، شناخت اراده، میل و اختیار و تأثیر آنها در پیدایش فعل اخلاقی و رابطه‌ی معلم و متعلم اخلاقی را مورد شرح و بررسی قرآنی قرار داده است و از نظر فلسفه‌ی اخلاق نیز به این موضوعات می‌پردازد.

در بخش سوم کتاب، نویسنده به بحث درباره‌ی اهمیت و آثار اخلاق پرداخته و

ضرورت تربیت اخلاقی در کودکی، نقش اخلاق در از بین بردن حجاب علم، اهمیت شناخت نفس در رها شدن از غفلت را از منظری قرآنی بررسی کرده است. در این زمینه، وی به منشأ نیاز به اخلاق اشاره کرده و وجود انواع تراحم‌ها در زندگی بشر و ایجاد تعادل در آنها را دلیل نیاز او به اخلاق عنوان و اهمیت تهذیب نفس را برای غلبه بر این تراحم‌ها بیان نموده است. وی معیار مؤاخذه و پاداش الهی را تهذیب نفوس دانسته و ظهور انواع ملکات اخلاقی را در قیامت فضایل و رذایل اخلاقی دنیوی برشمرده که انسان با آنها خو گرفته است. وی همچنین معیار آلودگی و طهارت روح انسان‌ها را نیز میزان ملتزم بودن و ملتزم نبودن آنان بر افعال و ارزش‌های اخلاقی در آنها ارزیابی و معیار تهذیب روح را نیز در این زمینه تفسیر کرده است. نقش اخلاق در گرایش به لذات برتر و ماندگار و همچنین نقش آن در عملکرد کارگزاران نیز از مباحث پایانی بخش سوم کتاب است. در بخش چهارم و پایانی کتاب، به سیره‌ی برخی علما و فرزندان بزرگ اخلاق و مقامات و دیدگاه‌های اخلاقی و عرفانی آنان مورد بحث و بررسی قرار گرفته و برخی از آثار اخلاقی و عرفانی مانند رساله الطیر نیز معرفی شده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نقطه‌های آغاز در اخلاق عملی

محمد رضا مهدوی کنی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ نوزدهم، ۱۳۸۵، ۷۱۵ صفحه، وزیری.

نویسنده، ۲۲ مقوله‌ی کلی را به عنوان نقاط آغاز در اخلاق عملی برگزیده و آنها را شرح داده است.

گرچه موضوع بحث، اخلاق عملی است، ولی کتاب از بحث‌های اخلاق نظری هم بی‌نصیب نمانده است. استناد و تکیه‌ی نگارنده بر قرآن و حدیث می‌باشد، اما گاه برای توضیح و تأیید، از گفته‌های منثور و منظوم عالمان، فقیهان، مفسران، تاریخ‌نویسان و لغت‌شناسان بهره برده است.

در مقدمه، پس از تعریف اخلاق و بیان اجمالی علم اخلاق از دیدگاه‌های گوناگون، به بُعد ارزشی در اخلاق عملی می‌پردازد. آن گاه به غرایز و بُعد مثبت و منفی آنها اشاره می‌کند و یادآور می‌شود که غرایز باید تعدیل شوند، نه سرکوب و دو نمونه (غریزه‌ی جنسی و ثروت‌اندوزی) را در حال تعدیل و رهایی بررسی می‌کند و به نقش اخلاق در تعدیل غرایز می‌پردازد. شرح اجمالی ۲۲ مباحث کتاب بدین قرار است:

خودشناسی و خداشناسی (معرفة النفس): کدام نفس است که معرفت آن، مقدمه‌ی تهذیب و وسیله شناخت باری تعالی است؟ پس از پاسخ به این پرسش، یادآور می‌شود که هر کس در وجدان ناخودآگاه خویش، از معرفت نفس - کم و بیش - بهره دارد. سپس به روایات خودشناسی می‌پردازد.

خودآگاهی و احساس مسئولیت (یقظه): یقظه، گام دوم سالک الی‌الله است، یعنی بیداری از خواب غفلت و احساس مسئولیت و توجه به این که بیهوده آفریده نشده‌ایم. آیات و روایات مؤکد این نکته است.

خداآگاهی (تذکر): یعنی پیوسته به یاد او بودن و هیچ گاه شانه از بار بندگی خالی نکردن، چنانچه آیات و روایات بر آن گواهند.

سیر در آفاق و انفس (تفکر و تدبر): نگارنده، نخست، تفکر و تذکر را در مراحل مختلف معاضد یکدیگر می‌خواند و سپس آیات و روایاتی درباره‌ی تفکر و تدبر می‌آورد. حُب و بُغض (تولی و تبری): مراد نویسنده از حب و بغض، شهوت و غضب در علم اخلاق است که آنها را مهم‌ترین انگیزه برای کسب فضایل و دوری از رذایل می‌داند. وی براساس حدیثی، ایمان را محبت می‌خواند و پس از این، از زیبایی دوستی فطری انسان و کمال و جمال مطلق خداوند سخن می‌گوید و نتیجه می‌گیرد که دوستی با خدا، سرآغاز همه‌ی دوستی‌هاست و هر کس عاشق کمال و زیبایی باشد، در واقع او را دوست می‌دارد و مقهور و مجذوب علم، قدرت، زیبایی و جمال او می‌شود. جاذبه و تسلیم فطری و ناخودآگاه، برای خودسازی و تزکیه کافی نیست و تزکیه، جهاد و ریاضت می‌طلبد؛ به دیگر سخن، محبت خداوند در صورتی کارگر می‌افتد که در عمل نمودار شود و خواست حضرت حق را بر خواست خود مقدم داریم.

نگارنده، بحث را به ایمان و علم می‌کشانند و از فرق و نیز رابطه‌ی تکمیلی آنها با یکدیگر می‌گوید. پس از آن، از ارتباط دوجانبه‌ی آفریده و آفریدگار، که برخاسته از ایمان است، یاد می‌کند و با پرداختن به ممکن نبودن دوست داشتن دو متضاد، به تولی و تبری می‌پردازد.

علم به شرایع و احکام: شرط بندگی، محبت است و اطاعت و لازمه‌ی اطاعت، علم به خواسته محبوب؛ از این رو، بر هر سالکی لازم است برای تأدب به شرع، هنجارهای شرعی را از راه تقلید یا اجتهاد بشناسد و آن که بی‌علم به شرع و از روی خواست و میل خود عمل کند، البته با هر عملی گامی از خداوند دورتر می‌شود.

انتخاب رفیق صدیق و دوری از افراد ناصالح: نگارنده اشاره می‌کند که از آیات و روایات برمی‌آید که در مسیر حق، رفیق صدیق و یار وفادار لازم می‌باشد.

پرهیز از محرّمات (دوری از گناهان): نقطه‌ی هشتم، درباره‌ی خویشنداری و پرهیز از گناه است. از این رهگذر، به دشواری این کار و در همان حال، لزوم آن و تقوا می‌پردازد. سپس از پاکدامنی، حلال‌خوری و پرهیز از امور شبهه‌ناک می‌گوید. پس از آن، به گناه صغیره و کبیره و پاسخ به این که آیا تقسیم گناه به کبیره و

صغیره مطلق است یا نسبی، توجه می‌نماید و با پشت سر نهادن قبح فعلی و قبح فاعلی، به اصرار بر گناه صغیره و سرانجام شوم آن اشاره می‌کند. آن گاه معیار صغیره و کبیره بودن گناه را تبیین می‌نماید.

نگارنده، در ادامه، به علل و عوامل گناه، جرایم و آفات زبان، علل و عوامل غیبت، راه درمان غیبت، عیب‌جویی، دروغ، موارد جواز دروغ، سخن‌چینی، توبه و استغفار، ادای فریضه و واجبات، التزام عملی به نوافل و ترک مکروهات، مرابطه، مراقبه، محاسبه، معاقبه، نیت، اخلاص و پرهیز از شرک و ریا و نفاق، ریاضت و مجاهدت با نفس، نظم و انضباط و تقسیم اوقات، غنیمت شمردن فرصت‌ها، خدمت به بندگان خدا، توکل و اعتماد بر خدا، حسن سلوک و خوش رفتاری با مردم، زهد، قناعت و رعایت آداب و سنن دینی، عرفی و اجتماعی می‌پردازد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی